

МЕТАФОРА ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ СТУДІЙ

У статті проаналізовано наявні у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві підходи й теорії щодо функціонування метафори. Виокремлено аспекти, що впливають на формування метафоричних концепцій. Розглянуто основні напрямки дослідження метафори, визначено, що подані концепції не заперечують одна одну, а доповнюють та розширюють межі дослідження метафори.

Ключові слова: метафора, теорія метафори, денотат, конотація, образність.

Лисенко Е. Н. Метафора как объект научных студий. В статье проанализированы имеющиеся в отечественной и зарубежной лингвистике подходы и теории относительно функционирования метафоры. Выделены аспекты, влияющие на формирования метафорических концепций. Рассмотрены основные направления исследования метафоры. Определено, что приведенные концепции не противоречат друг другу, а дополняют и расширяют границы исследования метафоры.

Ключевые слова: метафора, теория метафори, денотат, коннотация, образность.

Lysenko O. M. Metaphor as a Topic of Scientific Discussion. *The analysis of the metaphor formation has been increasingly attracting the attention of the scientists for not only its place in the literature and linguistics, but for its place as a source of secondary names formation, which arises based on association and new nomination formation for the words that need them, and as a linguistics phenomenon, which reflects the national language picture. The study of the metaphor theory is a current issue and in some aspects it is a topic of discussion related to not only linguistics, but also to psychology, philosophy, and sociology. The goal of the article is to analyze the main theories of the metaphor function and classification, reveal the views on the specifics of its formation in the work of local and international scientists. The aspects which influence the formation of metaphor concepts are distinguished. The main trends of metaphor research are described. It is determined that provided concepts do not negate each other, they complement each other and expand the boundaries of metaphor research.*

The metaphor is a phenomena with many aspects which are both individual and communal. It arises as a result of the cognitive process and is formed via rethinking of the already existing denotation into the new derivative based on anthropocentrism, emotion or connotation.

Key words: metaphor, theory of metaphor, denotation, connotation, imagery.

Метафора завжди була об'єктом активного дослідження в мовознавстві. Здебільшого її розглядали як художній засіб, стилістичний прийом, як джерело творення нових назв для понять, що їх потребують, та рідше як національне явище. Вивченням метафори займалися філологи, філософи, психологи, соціологи. Серед дослідників першість щодо вивчення метафори належить Аристотелю. Його роботу в цій царині продовжили як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники, зокрема: Н. Аругюнова, Ш. Баллі, М. Блек, Т. Віану, Дж. Віко, Е. Вольф, В. Гак, Х. Деламара, М. Джонсон, М. Ептер, Е. Касіреп, Л. Кравець, Дж. Лакофф, Ф. Мур, М. Нікітін, Х. Ортега-і-Гассет, А. Ричардс, О. Розеншток-Хюссі, Д. Сизонов, Г. Скляревська, Дж. Сьорль, В. Телія, Р. Туранго та ін. Залежно від поглядів, яких дотримувалися філософи й лінгвісти, та від того, що було першочерговим в аналізі, формувалися різні концепції і напрямки вивчення метафори. Різноаспектне її вивчення

стало поштовхом для виникнення окремого напрямку наукових досліджень – метафорології [8, с. 50].

Метою статті є вивчення досвіду в питанні теорії класифікації метафори, аналіз наявних концепцій щодо її функціонування. Результати розвідки в подальшому будуть використані у дисертаційній праці щодо метафоричної бази вторинних номінацій у медичному дискурсі.

Г. Н. Склярєвська вказує на те, що донедавна метафору розглядали в чотирьох напрямках: номінативно-предметному, формально-логічному, психологічному й лінгвістичному. Водночас дослідниця зазначає, що в сучасному мовознавстві аспекти вивчення мовної метафори значно розширилися, а саме: у *семасіологічному* аспекті – аналіз мовної метафори на рівні сем, їхня взаємодія в процесі деривації шляхом метафоризації, з'ясування особливостей денотата й конотації, властивих мовній метафорі; *ономасіологічному* аспекті – вивчення процесу метафоризації як предметної проєкції з урахуванням взаємодії мовних та позамовних елементів; *гносеологічному* аспекті – мовна метафора є результатом пізнавального процесу та засобом побудови мови, що ґрунтується на використанні лексичного складу в наукових межах; *логічному* аспекті – розглядає мовну метафору з погляду референції, поєднання двох елементів – ознаки, що проєктується на нове поняття, та денотату, який набуває нових ознак у процесі метафоризації; *власне лінгвістичному* аспекті – аналіз метафори в морфологічному, словотвірному та синтаксичному аспектах; *лінгвостилістичному* – використання метафори як засобу формування стилістичних прийомів образності, експресивності; *психолінгвістичному* аспекті – як засіб творення мови та її сприйняття, зіставний значеннєвий аналіз мовної метафори на психологічному й лексикологічному рівнях; *експресіологічному* аспекті – аналіз мовної метафори з урахуванням її емотивності; *лінгвістико-літературознавчому* – розглядає лінгвістичні аспекти художньої метафори; *лексикологічному* аспекті – вивчення процесів метафоризації в межах певних лексичних груп; *лексикографічний* аспект – дослідження словникового матеріалу, пов'язаного з питанням метафоризації [11, с. 6-10].

У словнику «Лінгвістична енциклопедія» мовознавець О. О. Селіванова виділяє п'ять напрямків вивчення метафори [9, с. 388-389]. Згідно з *логіко-філософським* напрямком метафора є результатом формування спільної думки про предмет, явище на підставі виділення спільної ознаки. Вивчення метафори в логіко-філософському аспекті займалися: Н. Арутюнова, Дж. Локк, Х. Ортега-і-Гассет. *Логіко-психологічний* напрямок трактує метафору як засіб формування понять шляхом вторинної номінації, коли нові виникають на підставі безпосередньої або опосередкованої схожості. Вивчення метафори в цьому напрямку займалися Ш. Баллі, М. Блек, Т. Віану, Х. Деламара, А. Ричардс, Дж. Сьорль, В. Телія. *Психологічний* використання метафори для пояснення нового поняття через наявне, що базується на тотожності сприйнятих ознак. Спираючись на синестезію, механізм творення метафори аналізували Й. ван Гіннекен (прикметники на позначення відчуттів слуху використовують для трактування зорових або тактильних

відчуттів) [9, с. 390]. Аристотель (зв'язок між наголосом, що сприймається слухом, соматикою або дотиком) [9, с. 390], В. Вундт (метафоричні паралелі між мімікою та смаковими асоціаціями) [9, с. 390]. *Лінгвістичний* напрямок вивчає метафору в аспекті лексико-семантичного аналізу, виділяючи виходяче поняття, для якого метафора є похідною частиною. В. Телія визначала, що метафора є додатковим елементом, який формується на підставі певної бази знань залежно від мотивації мовця [Там саме, с. 390]. Представниками лінгвістичного механізму творення метафори були М. Ептер, М. Нікітін, Ф. Мур, Р. Туранго. *Когнітивний* напрямок розглядає метафору не лише крізь призму національного світосприйняття та відтворення, а й узагальнення. Уважають, що саме М. Блек першим визначив когнітивну метафору, яка була позбавлена експресивності. Вивченням метафори в когнітивному аспекті займалися Дж. Віко, М. Джонсон, Е. Касірер, Дж. Лакофф, О. Розенток-Хюссі. Вони вважали, що концептуальна метафора притаманна не лише художній літературі, а також є продуктом щоденної людської діяльності, у результаті якої для номінації понять однієї галузі запозичують назви з іншої.

Ш. Баллі першим розмежував *поетичну* та *мовну* метафори. На позначення поетичної метафори як художнього елементу в мовознавстві використовують терміни: «художня метафора, поетична, тропеїчна, індивідуальна, індивідуально-авторська, творча, мовна, оказіональна, метафора стилю» [11, с. 31]. Мовна метафора, на відміну від художньої, не є результатом цілеспрямованої творчої діяльності, її обирає мовець з-поміж наявного лексичного складу, проте обидві метафори перебувають у певній взаємодії і можуть трансформуватись одна в одну. Поетичній метафорі властива персоналіфікація, використання метафоричних одиниць як експресивного, творчого компоненту. На відміну від художньої, мовна метафора є відносно самостійною і не залежить від контексту. Хоч мовну метафору можна визначити як результат суб'єктивного відображення навколишньої дійсності у свідомості певного індивідуума, усе ж їй притаманний об'єктивний характер, оскільки вона не є авторською або її авторство може мати колективний характер. Засобом творення такої метафори слугують не нові лексеми, а наявні елементи, які використовують, зазвичай, на підсвідомому рівні для реалізації комунікативної, конотативної, когнітивної та номінативної функції. Естетична та експресивна функції здебільшого притаманні художній метафорі, вона є результатом суб'єктивної діяльності, тому є, зазвичай, авторською та має синтагматичний характер.

Дослідниця Н.Д. Арутюнова вказує на те, що *мовна* та *художня* метафори мають подібні семантичні властивості, та з огляду на те, що їх уживання перебуває у певній взаємодії, ці види метафор не підлягають чіткому розмежуванню, хоч водночас вони і не є тотожними [11, с. 32]. На думку Б.О. Ларіна, художня метафора повинна розглядатися тільки в контексті твору [6, с. 32]. Використовуючи мовну метафору як джерело творення художньої, письменник зосереджується на чуттєвих елементах десигнації, відповідно розуміння такої метафори стає можливим у контексті, який розкриває мотивацію значення метафоричного найменування.

В.М. Телія розглядає художню метафору як *мовленнєву* й окреслює відмінність між нею та *мовною* метафорою: асоціація властивий об'єктивний характер, який є відображенням досвіду мовця, а конотація, що створює метафору, є загальноприйнятною для денотата, на відміну від конотації мовленнєвої метафори, що має суб'єктивний характер та є результатом одноосібної референції навколишньої дійсності [12, с. 192-194]. В. М. Телія зазначає, що мовна метафора, на відміну від художньої, є самостійною, оскільки може вживатися в різних семантичних зв'язках, поєднуватися з різними лексемами. Щодо художньої метафори, то її формування та функціонування є контекстно залежним, оскільки конотація художньої метафори доцільна лише в певних межах, а її лексичне обрамлення не є тлумаченням контексту, а репрезентує метафоричну сутність [12, с. 194]. О. М. Вольф звертає увагу на відмінність між цими видами метафор у семантичному аспекті: мовну – можна класифікувати, визначаючи спільні риси, а кожна художня – семантично унікальна, тому не підлягає структуруванню; у кількісному співвідношенні перша буде зумовлена, друга – необмеженою [2, с. 133].

Оскільки способом формування мовної та художньої метафор є перенесення за подібністю, то спільними для них є психолінгвістичний аспект та мова як засіб творення обох метафор, оскільки вона є спільним джерелом як для письменника, так і для окремого мовця й суспільства загалом.

Серед підвидів художньої та мовної метафор виділяють *риторичну* та *потенційну* метафори. А.В. Бельський виділяє риторичну метафору як підвид художньої, проте зазначає, що її не можна вважати індивідуальною, оскільки в художньому мовленні вона є певним шаблоном та використовується багатьма авторами, поступово втрачаючи свою емотивність [11, с. 37]. Г.Н. Склярєвська трактує потенційну метафору як різновид мовної, проте вказує, що хоч потенційна метафора і відповідає критеріям мовної, (контекстуальна обумовленість, тотожність за типом перенесення, за характером денотативного зв'язку), проте вона не є загальноновживаною, їй притаманна емотивність, тому вона не входить до загального лексичного складу та не вноситься у стандартний словники [там само, с. 37].

В.Г. Гак розглядає метафору у *формальному* (на рівні морфології та синтаксису) та *змістовому* аспектах. У фактичному відображенні поділяє метафоризацію на повну (у процесі деривації слово дублюється, не зазначаючи змін у структурі) та часткову (дериват потребує морфологічних змін). У семантичному аспекті він розрізняє *однобічну* та *двобічну* метафоризацію. Водночас на підставі взаємодії вихідного слова, проміжного значення та поняття-результату однобічна метафора поділяється на *семасіологічну* (є результатом мертвої метафори), *ономасіологічну* (зникає пряме значення вихідного слова, проте зберігається емотивний характер) та *етимологічну* (результат не має емотивного компонента та відповідників у первинних назвах) [4, с. 13-17].

У процесі мовного розвитку метафора може втратити образність і стати абстрактною лексемою чи позбутися емотивності й стати номінативним елементом. Мовознавці використовують низку відповідників на позначення лексичних одиниць, що втратили свою метафоричність та в подальшому

набули номінативної функції: «номінативна метафора (Н. Арутюнова), лексична, лексикалізована, скам'яніла, звична, мертва, стерта (Ахматова), генетична, термінологічна (В. Корольков), однобічно семасіологічна (В. Гак), метафора за походженням, стерта, зблякла, ексметафора (Є. Черкасова)» [11, с. 41].

Г.Н. Склярєвська використовує термін *генетична* метафора для позначення метафори, що втратила експресивну забарвленість і зв'язок з денотатом. Вона не поділяє погляди дослідників щодо визначення генетичної метафори як підвиду мовної та розглядає генетичну і мовну метафори як суміжні явища [11, с. 42]. Спільність щодо походження мовної та генетичної метафори не забезпечує синхронізації цих лексичних одиниць. Зокрема, генетичній, на відміну від мовної, не властива семантична двоплановість та вона не є семантично залежною стосовно денотата. Здебільшого в неї відсутні всі конотативні характеристики мовної метафори (емотивність, експресивність, образність, оцінка). Генетична метафора, що втратила семантичний зв'язок із первинним значенням, не втрачає конотації у тому разі, коли емотивний компонент є складовою семантики позначуваного. Також генетична метафора не втрачає емоційного компонента, коли є «інтенсивом» (термін Н.О. Лук'янової)» [11, с. 42]. У процесі метафоризації лексема втрачає зв'язок з денотатом, проте зберігає «експресивну мотивованість» [там само, с. 42], а дериват використовується на позначення різних явищ, не пов'язаних між собою. В.Г. Гак вважає, що за рахунок протиставлення непрямого та безпосереднього значення метафоричність не втрачається [3, с. 150]. Н.Д. Арутюнова вказує на те, що особливістю генетичної метафори є втрата семантичної мотивації, на відміну від живої метафори, яка виразно та подвоєно позначуваний предмет; генетична втрачає зв'язок з первинним поняттям та встановлює його безпосередньо з новим значенням, тому на рівні семантичної синхронізації вона сприймається як первинна номінація [11, с. 41-42]. Мовознавці визначають генетичну метафору як однобічну семасіологічну з номінативними властивостями. На думку Г.Н. Склярєвської, до генетичної метафори належать професіоналізми, професійні жаргонізми, терміни на позначення загальних понять, терміни, що утворилися за рахунок вторинних номінацій.

Генетична метафора є видом мовної метафори та формою реалізації первинної номінації, позбавленої конотацій. Номінація відбувається шляхом втрати зв'язку між первинним та похідним денотатом, проте зменшена образність залишається в безпосередньому ототоженні предметів.

У семантичному аспекті Н.Д. Арутюнова розрізняє *номінативну*, *образну*, *когнітивну* та *генералізаційну* метафори. Номінативна метафора є результатом калькування лексичної одиниці, а десигнат залежний від контексту. Образна метафора наділяє новим дескриптивним значенням і семантичними відтінками та є засобом розширення синонімічних рядів. Когнітивна метафора є симбіозом денотатів із зміщенням їх предикатів та джерелом полісемії. Генералізаційна є узагальненням когнітивної метафоризації, яка будується на логічній деструкції десигната та сприяє появі полісемії, що

ґрунтується на логічних зв'язках. На думку дослідниці, найменш резистентною за збереженням метафоричного компонента є номінативна та генералізаційна метафори, а найбільш стійкою – образна [1, с. 358–367].

За семантичними ознаками Г.Н. Скляревська поділяє мовну метафору на мотивовану, синкретичну та асоціативну [11, с. 48]. У *мотивованій* мовній метафорі дериват, що утворюється в процесі метафоризації, тісно пов'язаний з первинним значенням. Одним із джерел формування таких метафор є тлумачні словники. Мотивованій метафорі властивий суб'єктивний характер, вона є засобом емоційного впливу, проте їй не властива резистентність, тому поза контекстом вона може втрачати свою влучність. *Синкретична* метафора – це різновид мовної метафори, що утворюється в результаті симбіозу та перенесення різних відчуттів, які притаманні людині, – «зорових, акустичних, смакових, нюху та тактильних» [11, с. 53]. Г.Н. Скляревська зазначає, що цей вид метафори базується на перенесенні ознак із різних сфер та явищ: природи, фізіологічних станів, почуттів, дій, процесів. Синкретична метафора виникає на підставі розширення семантики в процесі деривації, що виникають на підставі відчуттів довкола ядра десигната. *Асоціативна* метафора є найчастотнішим видом мовної метафори, що утворюється за рахунок здатності проводити аналогії між різноманітними об'єктами та реаліями дійсності. Ці паралелі можуть виникати на підставі яскраво виражених ознак денотата або шляхом виокремлення властивостей, що не сприймаються безпосередньо, але є загальнорозумілими для широкого загалу чи для певного кола осіб. Дослідниця розрізняє *ознакову* та *психологічну* асоціативні мовні метафори. Ознакова асоціативна мовна метафора формується на базі однієї або декількох ознак, які не є складовою лексичного ядра денотата, проте поєднується з ним на підставі асоціацій. Процес метафоризації у психологічній асоціативній мовній метафорі відбувається на підсвідомому рівні. Виникнення цього виду метафори можна пов'язати з тим, що пряма семантика денотата не завжди збігається з його значенням, яке виникає на психологічному рівні [там само, с. 56–61].

Спираючись на різні критерії дослідження лексичного складу, мовознавці виділяють різні системи класифікацій метафори та її видів. Ю. І. Левін класифікує метафору, використовуючи її порівняльні компоненти: метафора-порівняння, метафора-загадка, метафора, яка наділяє денотат властивостями іншого об'єкта [7, с. 293]. За призначенням метафору поділяють на *ідентифікаційну* або *індикативну* – безпосереднє виокремлення позначуваного, *предикативну* – вказівка на ознаку, *оцінно-експресивну* – емотивна співвіднесеність, *образно-естетичну* або *образну* – є художнім засобом. У монографії «Медична термінологія в мас-медіа» Д.Ю. Сизонов, досліджуючи питання метафоризації, зазначив, що в комунікативному аспекті Ю. Караулов, Л. Мацько, В. Петров поділяють метафору на номінативну, когнітивну та образну; Н. Арутюнова, В. Гак у функціональному аспекті виділяють: номінативну, образну, когнітивну та генералізаційну метафори. До цього переліку різновидів метафори у функціональному аспекті Г. Чорновол додає концептуальні та безаналогійні [10, с. 86]. Аналізуючи використання

медичної термінології в засобах масової інформації, Д.Ю. Сизонов виділив функціонування трьох видів метафори: номінативну (формується на підставі образної зміни сем термінології певної галузі), концептуальну (окрім «переосмислення» набуває оцінних характеристик, урахувуючи інтенцію мовця) та образну (містить декілька лексичних одиниць та використовується для здійснення певної маніпуляції стосовно думки, волі та почуттів слухачів) [там само, с. 87].

Проте застосування метафори не завжди пов'язане з потребою творення нових номінативних одиниць чи наданням яскравості художньому мовленні. Ю.Д. Апресян у своїй монографії визначає метафору та метонімію як один із засобів прояву багатозначності, що досягається заміною одного елемента іншим зі збереженням первинного та похідного змісту або шляхом вилучення з первинного значення одного з елементів. Він визначає форму метафоричного перенесення, що утворилася за рахунок уподібнення на підставі конотації або семантичних асоціацій, але із утратою зв'язку з первинним поняттям. Частіше така метафора розглядалась як художня, індивідуальна та авторська, проте в нашому дослідженні дериват, що має метафоричне мотивоване значення виступає засобом творення вторинних назв. Метафора використовується не тільки для розвитку семантики деривата, а й з метою збагачення лексеми «семами-спеціалізаторами» [8, с. 56] для звуження значення й уточнення денотата, тому цей метод широко використовують для поповнення термінології.

У руслі концепції метафоричного динамізму проаналізувала метафору дослідниця Л.В. Кравець, здійснивши комплексний аналіз української поетичної метафори. Монографія вміщує також детальну характеристику метафори як об'єкта лінгвофілософських досліджень [5, с. 5-58], яка «потужно живить емоційну енергетику слова, увиразнює його образну структуру, розширює смислові горизонти мови» [там само, с. 2].

Проте дослідження теорії метафори не втрачає актуальності, а в деяких аспектах – дискусійності, до того ж не лише в галузі мовознавства. Метафоризація є результатом когнітивного процесу, який потребує нових номінативних одиниць, або референцією, що реалізується в рефлексії з емотивними та конотативними компонентами, або стає зусинним дериватом. Із цих позицій можливими є подальші лінгвістичні студії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – 2-е изд., испр. – М.: «Языки русской культуры», 1999. – 896 с.
2. Вольф Е. М. Прилагательное в тексте // Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – С. 119-135.
3. Гак В. Г. К проблеме общих семантических знаков // Общее и романское языкознание. – М.: Наука, 1972а. – С. 144-157.
4. Гак В. Г. Метафора в языке и тексте [отв. ред. В. Н. Телия]. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
5. Кравець Л. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст.: [монографія]. – К.: ВЦ «Академія», 2012 – 416 с.
6. Ларин Б. А. О разновидностях художественной речи. (Семантические этюды) (1922). // Эстетика слова и языка писателя. – Л.: «Худ. лит-ра», 1969. – С. 27 – 53.
7. Левин Ю. И. Структура русской метафоры. // Труд по знаковым системам. – М.: Наука, 1965. – С. 293-299.
8. Мойсієнко А. К. Сучасна українська мова:

Лексикологія. Фонетика: підручник. – К.: Знання, 2013. – 340 с. 9. **Селіванова О. О.** Лінгвістична енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2011. – 844 с. 10. **Сизонов Д. Ю.** Медична термінологія в мас-медіа: стилістичний потенціал [монографія]. – К.: «Київський університет», 2012. – 198 с. 11. **Скляревская Г. Н.** Метафора в системе языка. – Санкт-Петербург: Наука, 1993. – 152 с. 12. **Телия В. Н.** Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований. – М.: Наука, 1977. – С. 129-221.

Лисенко Олена Миколаївна – викладач кафедри українознавства, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, вул. Пирогова, 56, м. Вінниця, 21000.

E-mail aunikgamile@yahoo.com

tel.:+ (38) 067 796 22 96

[orcid.org / 0000 – 0002 – 0219 – 967X](https://orcid.org/0000-0002-0219-967X)

Lysenko Olena Mykolaivna – Lecturer, Department of Ukrainian Studies, M.I. Pirogov Vinnytsia National Medical University, Pyrohova Str. 56, Vinnytsia, 21000.